

## Tarımda Yeniden Yapılanma ve Emegın Dönüşümü: Siirt Fıstığı Örneği<sup>1</sup>

### *Restructuring and Transformation of Labor In Agriculture: An Example Of Siirt Pistachio*

Medeni AĞAÇ<sup>2</sup>

#### Öz

Bu çalışmanın amacı; Siirt yöresinde Siirt fıstığı örneğinde 1990'lı yıllardan günümüze yaşanan dönüşümü emek ve sermaye temelinde incelemektir. Emek süreçleri ile birlikte güç ilişkilerindeki değişimler irdelenmektedir. Öncelikle Siirt fıstığının öne çıkarılmasına kaynaklık eden faktörler incelenmiştir. Siirt kırsalında göç, sermaye birikimi ve ulaşım, üretim formunda dönüşüm, geçimlik üretimin terk edilmesi, köylülükte farklılaşma, devlet öncülüğünde hayata geçirilen kırsal dönüşüm projesi ve geleneksel (hayvancılık) ve modern (fıstık üretimi) üretim formlarında emegın karşılaştırılması ele alınmıştır. Bir saha araştırmasına dayanan bu çalışma Siirt ili, ilçeleri ve köylerinde "sözlü tarih" tekniği ve derinlemesine görüşme yöntemine dayanılarak yapılmıştır. Alan çalışmasının sonucunda; fıstık üretimindeki artışla zıt yönde küçük ölçekli hayvan işletmelerinin azaldığı, çitlenen arazilerin büyük oranda müşterek mera alanları olduğu, küçük meta üreticisi köylünün pazar için üretim yapmaya başladığı görülmüştür. Değişen dinamikler köylülükte farklılaşmayı da beraberinde getirmiştir. Emegın dönüşmesiyle güç ilişkileri de farklılaşmıştır. Emek ve sermaye temelinde gelişen bu kapitalist dönüşüm farklı sınıfsal yapılara zemin hazırlamıştır. 2002 yılında 40 bin dekar olan Siirt fıstığı üretim alanı 2021 itibariyle sanayileşerek 300 bin dekarı geçmiştir. Siirt fıstığı köyden şehir merkezine oradan tüccar, toptancı ve araçlar yoluyla SFİT ve Gaziantep merkezli ihracatçı şirketlere pazarlanmaktadır. Ürün bu şirketler yoluyla da küresel meta zincirine katılmaktadır. Böylece küresele açılan Siirt fıstığı, küresel gıda şirketlerinin hâkim olduğu gıda zincirlerine eklenmektedir. Bununla birlikte yurt içi ve yurt dışında ticareti önem kazanmış ve süpermarketlerin raflarında yer almaya başlamıştır. Tüm bu süreç Siirt fıstığı üretim zinciri ve bu zincirde yer alan güçlerin ilişkileri bağlamı içinde incelenmiştir.

**Jel Kodları:** Q150, J40, J80

**Anahtar Kelimeler:** Siirt Fıstığı, Emegın Dönüşümü, Köylülük, Küçük Meta Üretimi.

#### Abstract

The aim of this study is to examine the transformation experienced in the Siirt region from the 1990s to the present in the case of Siirt pistachio on the basis of labor and capital. The changes in power relations along with labor processes are examined. First of all, the factors leading to the prominence of Siirt pistachio were examined. Migration, capital accumulation and transportation, transformation in the form of production, abandonment of subsistence production, differentiation in the peasantry, the state-led rural transformation project and the comparison of labor in traditional (animal husbandry) and modern (pistachio production) production forms are in the Siirt rural areas are discussed. Based on a field research, this study was conducted based on the "oral history" technique and in-depth interview method in Siirt province, districts and villages. As a result of the field study, it was seen that small-scale animal enterprises decreased in the opposite direction with the increase in pistachio production, the fence dlands were largely common pasture areas, and the peasant, a small commodity producer, began to produce for the market. The changing Dynamics have also brought about differentiation in the peasantry. With the transformation of labor, power relations have also become different. This capitalist transformation, which developed on the basis of labor and capital, laid the foundation for different class structures. The production area of Siirt pistachio, which was 40 thousand decars in 2002, has become industrialized as of 2021 and has exceeded 300 thousand decars. Siirt pistachio is marketed from the village to the city center and from there through merchants, whole salers and intermediaries to SFIT and Gaziantep-based exporting companies. The product also participates in the global commodity chain through these companies. Thus, Siirt pistachio, which has been opened to the global market, is added to food chains dominated by global food companies. However, its trade at home and abroad has become important and it has started to appear on the shelves of supermarkets. This whole process has been examined in the context of the Siirt pistachio production chain and the relations of the forces involved in this chain.

**Jel Codes:** Q150, J40, J80

**Keywords:** Siirt Pistachio, Transformation of Labor, Peasantry, Value Chain, Small Commodity Production.

<sup>1</sup> Bu çalışma yazarın henüz tamamlanmamış "Tarımda Yeniden Yapılanma ve Emegın Dönüşümü: Siirt Fıstığı Örneği" adındaki doktora tezinden türetilmiştir. İlgili doktora tezinin Şubat 2023'te bitmesi planlanmıştır.

<sup>2</sup> Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat ABD, Kalkınma İktisadı ve İktisadi Büyüme Bilim Dalı [medenyagac@hotmail.com](mailto:medenyagac@hotmail.com) Orcid No:0000-0003-4000-4236

**Citation/Atf:** Ağaç, M. (2022). Tarımda Yeniden Yapılanma ve Emegın Dönüşümü: Siirt Fıstığı Örneği. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(2), 422-453. Doi:10.30586/pek.1152741

## 1. Tarımda Kapitalist Dönüşüm Tartışmalarına İlişkin Teorik Yaklaşımlar

Bu çalışma kırsalda köylülüğün farklılaşmasını ve emegın dönüşümünü merkezine almıştır. Dolayısıyla bu da tarım ve köylülük sorunlarına ilişkin teorik düzlemin temellendirilmesini gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda saha çalışmalarına girişen araştırmacıların sahada yürüttükleri çalışma ile bu çalışmanın altyapısını oluşturan teorik düzeyin uyumlu olması gerekliliği meselesi önem kazanır. Literatür incelendiğinde tarım sorunu ve köylülük üzerine yapılan teorik tartışmaların önemli bir kısmının sol eğilimli düşünürler tarafından yapıldığı görülecektir. Bu düşünürler tarımsal dönüşüm, işçileşme, köylülük gibi sorunları kapitalist sistem bağlamında sınıfsal ve yapısal bakış açılarıyla ele almışlardır. Diğer taraftan günümüzde sadece “iktisatçılar” olarak anılan Neo-klasik iktisatçılar, tarıma “teknik” açıdan bakmış ve tarımı “verimlilik, üretkenlik” bakış açısıyla değerlendirmişlerdir. Neo-klasik iktisatçılara göre tarım ile sanayi ve diğer sektörler arasında bir fark yoktur. Tüm sektörlerde ekonomik birimler olarak “işletme” vardır. Köylü, çiftçi, kapitalist tarım işletmecisi ile sanayideki sermaye sahibi aynı kategoride değerlendirilir. “İşletme” diye tanımladıkları ekonomik birim rekabetçi serbest piyasada, azami kâr mantığına göre üretim yaptığı iddia edilir(Köymen, 2008:41). Dolayısıyla kırsal ve kentsel ekonomik birimleri aynı kefeye koyup analiz eden “iktisatçılar” arasında köylülüğün dönüşümü, tarım sorunu, emegın sömürüsü gibi sorunlar yoktur. Bu sorunlar olmadığına göre çeşitli sınıflar ve herhangi bir sömürü ilişkisi de mevcut değildir. Boratav’a göre Neo-klasik kuram üretim biçimleri üzerine kurulmamıştır. Kapitalist üretim anlayışı piyasa ekonomisi ve rasyonel davranış ile eş anlamlıdır (Boratav, 1980:73).

Oysa sol görüşlüler tarımda köylülük, tarım ve kapitalizm tartışmalarını emek sermaye ekseninde ele almıştır. Bu çalışmada tartışmalar yürütülürken tarımda kapitalist dönüşümü belirleyen önemli dinamikler ilgili görüşlerle birlikte iç içe tartışılmıştır. Buna göre; tarımda kapitalist dönüşümü belirleyen dinamikler; Marx, Lenin, Kautsky, Chayanov ve Bernstein’nin görüşleri çerçevesinde ele alınmıştır. Ancak buna girişmeden önce tarımda kapitalist dönüşümün tanımını yapmakta fayda vardır: “Tarımda kapitalist dönüşüm, tarımın piyasada kar elde etmek üzere tarımsal meta üretimi temelinde örgütlenmesini ve bu çerçevede toprak üzerindeki geleneksel köylü mülkiyetinin tasfiye edilerek toprak mülkiyetinin merkezileşmesini ve köylülüğün ücretli tarım işçisi haline getirilmesini öngörür” (Kaymak,

2010:85). Bu konudaki tartışmalar temel olarak tarım sorunu, köylü, köylülük gibi temalar üzerinden şekillenmiştir. Marx, kapitalist dönüşümü belirleyen dinamiklerin kapitalist üretim biçiminin gelişmesiyle birlikte ortaya çıktığını ileri sürer. Bu temel ilişki ve dinamiklerin başlangıç noktasını “ilkel birikim”e bağlar. Marx’a göre; “Bu ilkel birikim, aşağı yukarı teolojide ilk günahın oynadığı rolü oynar.” Dolayısıyla birbirinden çok farklı iki türden meta sahibinin yüz yüze ve ilişki halinde olması gerekir. Bir yandan başkalarına ait emek gücünü satın alarak sermaye miktarını arttıran para, üretim aracı ve geçim aracı sahipleri, diğer yandan kendine ait emek gücünü satarak geçinmeye çalışan emekçiler (Marx, 2003: 1940-1941). Marx’tan sonra tarımda kapitalist gelişim Marksist terminoloji sürdürülerek, geliştirilerek analiz edilmeye devam edilmiştir.

Küçük köylülüğün dönüşüm yolları, tarımın kapitalistleşme eğilimlerine ve köylülük içindeki iç farklılaşmaya bağlı olarak çeşitlenmektedir. Kapitalizmin tarıma girişi ile Klasik Marksistler tarımda kapitalist dönüşümü dışsal faktörler ile açıklamaya çalışmışlardır. Örneğin Lenin meta ekonomisinin temelini, toplumsal işbölümüne-uzmanlaşmaya bağlamaktadır. Toplumsal işbölümü tarımı ekonominin meta üreten bir dalına dönüştürür ve çeşitli tarım ürünleri arasında değişime neden olur. Böylece durmadan artan sayıda sanayi dalı yaratarak tarımda farklılaşma yaratır. Tarımdaki bu uzmanlaşma bütün kapitalist ülkelerde uluslararası işbölümü ile kendini gösterir (Lenin, 1975: 25-28). Tarımda makine kullanımı pek çok yönden tarımsal yapıyı dönüştürmektedir. Tarımda makineleşme kapitalist bir nitelik taşır; çünkü makineleşme tarımda üretimin yoğunlaşmasına, ücretli tarım işçilerinin ortaya çıkmasına, kapitalist işbirliğinin oluşmasına, kapitalist ilişkilerin kurulmasına ve gelişmesine neden olmaktadır. Tarımda makineleşmenin bir diğer sonucu ücretli tarım işgücü göçü ve kadın ve çocuk emeği istihdamındaki artıştır. Dolayısıyla Lenin’e göre tarımda makine kullanımı tarımda kapitalist dönüşümün tüm belirleyici özelliklerini yansıtmaktadır (Lenin, 1975:202-2012).

Lenin’e göre; tarımda makineleşmenin artması ile köylülüğün mülksüzleşmesi ayrılmaz bir biçimde birbirine bağlıdır. Diğer taraftan tarımdaki uzmanlaşma farklı tarım alanları, farklı tarımsal girişimler ve çeşitli tarım ürünleri arasında farklılaşmaya neden olur. Bu gelişme sonucunda tarım ürünlerine, alet ve makinelere talep artar. Bu durum iş gücüne olan talebi arttırır. Çünkü kırsalda küçük burjuvazinin oluşması ve toprak sahiplerinin kapitalist tarıma

geçmesi düzenli tarım emekçileri ve gündelikçiler kesiminin oluşmasını gerektirir (Lenin, 1975:277-280).

Tarımda kapitalist dönüşüme ilişkin tezlerde Lenin ve Kautsky benzer görüşlere sahip olduğu için Kautsky'ye ilişkin tezlere kısaca değinilmiştir. Çünkü Kautsky de Lenin gibi tarımda kapitalist dönüşümü toprak mülkiyeti, üretim araçlarının belli ellerde toplanması, köylülerin proleterleşmesi, köylüler içinde artan bir farklılaşmanın belirginleşmeye başlaması, zengin köylülerin orta köylüler aleyhine güçlenmesi gibi olgular ile açıklamaya çalışmıştır.

Kautsky'e göre; tarımda görülenin aksine sanayide büyük ölçekli işletmelerin küçük ölçekli köylü üretiminin yerini aldığı görülebilen bir eğilimdir. Ancak sanayide olduğu gibi tarımda da sermaye birikim rejiminin proleterleşmenin olduğu ve hatta toprak gibi üretim araçlarında artan bir yoğunlaşmanın sürekli şekilde genişlediği inkâr edilemez. Ama bu süreçler tarımda sanayidekinden farklı bir biçimde olmaktadır. Tarımda kapitalist üretimin genişlemesi büyük kapitalist çiftliklerin toprak alanlarının genişlemesi biçiminde olmaz, ancak büyük çiftliklerin yaptığı işlerin sayısında bir artış biçiminde olmaktadır (Aydın, 2017:136-137).

Kautsky'nin diğer bir argümanı da tarımda kapitalizmin gelişmesi sırasında küçük köylü çiftliklerinin hayatta kalmaya devam etmesine hatta bu çiftliklerin çoğalmasına ilişkindir. Küçük köylü işletmeleri büyüklerle aynı malı üretmek bir yana büyük şirketlerin alıcısı konumundadır. Yani, küçük çiftçiliğin ayakta kalması büyük işletmelerle rekabet etme güçlerinden kaynaklanmamaktadır. Kautsky'e göre küçük ölçekli işletmeler büyük ölçekli kapitalist şirketlerin en büyük emek tedarikçisidir. Büyük toprak sahibi çok sayıda küçük ölçekli toprak sahibinin bölgeye yerleşmesini sağlar. Böylece bir yandan ucuz emek tedarik imkanı elde ederken diğer yandan ürettiği ürün için pazar olanakları yaratmış olur. Köylü işletmeleri yok olmayla karşı karşıya kaldığında bu tehlikeyi önlemeye yönelik devlet ve büyük kapitalist şirketler devreye girecek ve bu yok olmaya giden yolu kapatacaktır. Çünkü burada büyük ve küçük ölçekli tarım ilişkisi kapitalist ve proleter ilişkisi gibidir. Birbirine ihtiyaç duyar ve birbirini dışlamazlar ve küçük çiftlik giderek proleter rolü üstlenir. Dolayısıyla küçük ölçekli işletme ve buna bağlı olarak küçük ölçekli toprak mülkiyeti ortadan kalkmayacak, aksine büyük ölçekli toprak mülkiyeti ile sürdürülebilirliği desteklenecektir (Kautsky, 1998:172-173).

Tarımda proleterleşme süreci de Kautsky'e göre sanayiden farklı biçimde gerçekleşir. Küçük işletmeler aynı zamanda büyük çiftliklere emek satmaktadır. Böylece emek satın alan büyük çiftliklerin tamamlayıcısı olmaktadır. Bu durum toprağın küçük parçalara bölünmesine dayanan köylülüğün proleterleşme sürecini oluşturur(Aydın, 2017: 139). Bir çiftlik ne kadar küçük olursa istihdam arama baskısı da o derece büyük olur. Bu baskı hane halkının beslenme olanaklarıyla ters orantılıdır. Çünkü hanede büyük işletmelere emegini arz edecek yetişkin emekçilerin işlerini artık kadın, yaşlı ve çocuklar yerine getirir (Kautsky, 1998:172-173). Bu aslında küçük köylü işletmelerinin neden ayakta kaldığını açıklayan başka bir olgudur. Kautsky'ye göre, küçük köylü çiftlikleri verimli oldukları için değil, köylüler çok az tükettikleri ve çok uzun süreler çalıştıkları için hayatta kalır(Hussain ve Tribe, 1981: 27). Bu gelişme köylünün hane halkının kendine yetecek toprağının olmamasından kaynaklanır. Yetersiz toprak yukarıdaki süreci işletir ve nihai durumda hane halkı emegini satmak zorunda kalır. Bu süreçte köylü topraktan kopmamış ancak proleterleşmiştir(Kautsky, 1988:172-173). Görüldüğü şekilde köylü proleterleştiği yani büyük çiftliklere emegini sattığı halde toprak mülkiyetinden tümüyle kopmamıştır. Çünkü Kautsky'ye göre tarımın sanayileşmesi küçük köylü işletmesini tamamen yok etmez, onu sermayenin monopsonistik (alıcı tekeli) gücüne bağımlı hale getirir. Böylece küçük işletme sahibi sanayi sermayesinin toprağa bağılı kölesi durumuna gelir (Aydın, 2017:139).

Kautsky'nin yukarıda değinilen tezlerine göre köylülük kendi kendine çözülecektir. Sanayi ve modern tarımın sunduğu gelir seviyesine ulaşma kapasitesi olmayan köylü tarımı köylülerin kendilerince tarımı terk etmesiyle küçülecektir. Kautsky, köylü tarımının kapitalist ve sosyalist tarımın gelişmesi önünde bir engel oluşturduğunu savunur. Ona göre sosyalist tarımın evriminde köylü tarımı olumlu bir görev sergilemez. Sosyalist bir hükümet köylülüğü bitiren bir programa gereksinme duymamalıdır, çünkü nihai durumda köylülük kendi kendine ortadan kalkacaktır. Bu yüzden de sosyal demokrasinin özel olarak bir tarım programına ihtiyacı yoktur. Sosyal demokrasi kapitalist tarımın gelişme eğilimleri ile ilgilenmeli ancak bu eğilimlerin yönünü etkilememelidir.

Bernstein'a göre; toprağın özel mülkiyete; yani metaya dönüştürülmesi tarımda kapitalist dönüşümü belirleyen önemli dinamiklerden biridir(2009:36). Küçük köylüler geçimlerini piyasalar aracılığıyla sağlamak zorunda kalır. Böylece üretim ve geçim ilişkileri metalaşmaya başlar. Diğer taraftan küçük meta üreticileri kendi içlerinde sınıfsal farklılaşmaya bağılı olarak

mülksüzleşerek işçileşir. Dolayısıyla Bernstein'a göre; kapitalizmin tarımdaki sermaye birikiminin yeniden üretimini ve sürekliliğini sağlamasının yolu, piyasa dışı tarımsal üretim ve emek süreçlerinin kapitalist sermaye birikimi çevrimine dahil edilmesinden geçmektedir. Böylece küçük köylülerin mülksüzleş(tiril)mesive işçileş(tiril)mesibu süreç içinde gerçekleşir. Ayrıca topraktan koparılarak mülksüzleş(tiril)en köylüler sadece tarımda değil, kentlerde de potansiyel ucuz işgücü kaynağına eklenirler. Özellikle geçimlerini sağlayamayacak kadar az toprağı olan veya topraksız küçük köylülerin önemli bir kısmı, kente göç etseler de tarım işçiliği yaparak kırla ilişkilerini sürdürürler (Bernstein, 2009: 80-84, 132-133).

Klasik Marksistlerin ileri sürdüğü yukarıdaki görüşlerin aksine, köylülüğü bir üretim formu olarak gören geniş bir kitle vardır. Bu kitledeki görüşler, köylülüğü üretim süreci ile ilgili olarak hane halkı organizasyonu açısından düşünenlerden, köylülüğü Althusserci anlamda bir üretim biçimi olarak kavramsallaştıranlara kadar uzanır(Janvry, 1981:100). Serbest pazar sistemine karşı çıkan sol muhalefete karşı Chayanov “*The Theory of Peasant Economy*” adlı kitabını yayınlarken köylülüğün bir savunmasını temsil etmiştir. Oldukça karmaşık olan bu savunmanın ana teması köylülerin kapitalist olmadıkları mantığı üzerine kuruludur. Çünkü ona göre köylüler her bakımdan kapitalist birikim mantığının öngördüğü yasalardan farklı davranışlar sergilemektedir (Aydın, 2017:145).

Kautsky ve Lenin'in görüşlerinin tartışılmasından sonra uzun bir süre geçmesine rağmen küçük köylü üretimi yalnızca az gelişmiş ülkelerde değil kimi zaman gelişmiş ülkelerde bile bir üretim biçimi olarak var olmaya devam etmiştir.

Chayanov'un tarım ve köylülüğe ilişkin görüşleri köylülüğe özgü aile içi nüfussal farklılaşmanın içsel olgularından oluşur. Ona göre; köylülük kendine özgü (feodal, kapitalist sistem gibi) bir ekonomik sistemdir. Çünkü köylüler tümüyle farklı ekonomik davranışlara göre hareket ederler. Tarım işletmelerinin bireysel kompozisyonuna ilişkin olan bu kuram aile emegine dayanan bir tarım işletmesi, emegın karşılığı olan tek ve bölünmez bir gelir ve emek-tüketim dengesi şeklinde üç içsel olguya dayanır (Aydın,2017:53-57). Chayanov, ailenin ihtiyaçları ve bu ihtiyaçlara tekabül eden zahmet düzeyini ilişkilendiren öznel emek-tüketici dengesini çiftlik içi süreçleri analiz etmek ve köylü ailesinin iktisadi faaliyetlerini ortaya koymak için kullanır (Chayanov, 1966:46). Köylü aile işletmesi kapitalist işletmelerin aksine kâr amacı gütmeyen ve ücretli işçi kullanmaz. Çünkü aile emeği yoluyla geçimlik üretim amaçlanır. Emek kapitalist işletmedeki gibi değişken değil aksine sabit bir maliyet unsurudur.



Aile işletmesi yıl boyu elde ettiği ürün, ücretli emek ve ücret kategorileri olmadığı için, net kâr, kira ve faiz gibi kategorilere bölünemediği gibi farklılaşmamıştır. Köylü ekonomisine dışsal olan klasik ve Neoklasik çözümler Chayanov'a göre; köylü işletmelerin yapısını açıklayamaz. Aile işletmesi, gelirleri maliyetler çıktıktan sonra çeşitli kategorilere bölünemez ve bir bütünlük teşkil eder (Chayanov, 1966:1-5).

Chayanov'da aile nüfusundaki farklılaşma ve toprak kullanım biçimleri köylü işletmesini temelden belirleyen son derece önemli içsel sosyal faktörlerdir. Çocuklar büyüyüp aileden koparak kendi ailelerini kurunca yaşanan ebeveynlerin geçimliği için gerekli emek miktarı ve iş zahmetine katlanma kapasiteleri de azalır. Buna bağlı olarak köylü işletmenin geliri de azalmaktadır. Ailenin parçalanması sonucu ortaya çıkan yeni işletmede demografik döngü yeniden başlamaktadır. Sonuç olarak; yeni işletme çocuk sahibi olunca topraklarını genişletecek, çocuklar küçükken yetişkinler daha sıkı çalışacak, çocuklar büyüyünce katlanılan zorluk azalacak, evlenince işletme parçalanacak ve nüfus döngüsüne dayanan bu farklılaşma yeniden başlayacaktır (Aydın, 2017:148).

Chayanov'un örtük olarak ileri sürdüğü şey kırsal alanda sınıfsal bir farklılaşmanın olmadığına ilişkindir. Kırsalda yalnızca nüfusa bağlı döngüsel bir farklılaşma vardır. Yani Chayanov kırsaldaki kapitalist gelişmeyi ve sömürü ilişkilerini tümüyle göz ardı etmektedir (Aydın,2017:148). Chayanov, köylü çiftçilerin ücret karşılığında işçi çalıştırmayan aile bireylerinden meydana gelen "küçük meta üreticileri" olduğunu varsayar. Bu varsayım tarımın yukarıya ve aşağıya doğru ilişkileri gibi çeşitli sebeplerden ötürü teorik ve tarihsel olarak kısıtlayıcıdır.

Gerek Kautsky gerekse ondan sonra gelen Marksist yazarlar tarımda kapitalist gelişmenin incelenmesinde tarımı, hatta tarımsal işletmeleri içinde buldukları toplumsal formasyondan ve dünya ekonomisinden soyutlayarak ele almışlardır. Özellikle Türkiye'deki tarımda kapitalist gelişme üzerine yapılan tartışmalarda tarım ile sanayi arasındaki ilişkiler göz ardı edilmiştir (Aydın, 1986:136). Fakat Kautsky'nin "küçük köylülerin büyük çiftliklere emeklerini sattıkları ve mülkiyetten tamamen kopmadıkları" varsayımı; yani köylü işletmeleri ile büyük işletmelerin birbirlerini tamamlayıcı oldukları savı birçok az gelişmiş ülkenin yapısını çok iyi şekilde açıklamaktadır (Aydın, 1986:138-139).

## 2. Türkiye’de Tarımsal Dönüşüm

Şevket Pamuk’a göre; 19. yüzyıl Anadolu tarımında görülen en önemli değişiklik, pazar için üretimin yaygınlaşmasıydı. Bu dönemde Anadolu köylüleri önceki dönemlerden çok daha güçlü bir biçimde pazar ilişkilerinin içine çekilmişlerdir. Aynı dönemde üretimin pazar için yaygınlaşmasında iki temel faktör söz konusudur. Birincisi 19. yüzyıl boyunca Anadolu’dan Avrupa pazarlarına yapılan ihracat büyük artışlar göstermiştir. Bu ihracatın yüzde 90’dan fazlası tarımsal mallardan oluşuyordu. İkincisi ise yüzyıl boyunca Anadolu’nun kent nüfusu artmış ve yapılan yeni demiryollarının etkisiyle iç pazar için tarımsal üretim genişlemiştir (Pamuk, 2007:174).

19. yüzyıl boyunca iç ve dış pazarlara yönelen tarımsal meta üretiminin önemli bir bölümü küçük ve orta ölçekli işletmeler tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu dönem boyunca merkezi devlet bir taraftan yerel unsurların ve büyük toprak sahiplerinin gücünü sınırlamaya çalışırken, diğer taraftan küçük ve orta ölçekli işletmelerdeki köylü üreticileri ağır biçimde vergilendirmiştir (Yerasimos, 1975:906).

İktisadi bir bakış açısıyla bakıldığında, 1908-1922 döneminin temel özelliği ulusal nitelikli bir kapitalizme yönelişin belirgin bir şekilde gözlemlendiğidir. Bu dönemde ulusal bir kapitalizme yönelik ilk adımlar atılmasına rağmen bu yöndeki gelişmeler yetersiz ve çekingen karakter taşımaktadır. Bunun nedeni, ekonominin bu dönemde yarı-sömürge bir nitelik taşımasıdır (Boratay, 2005: 19-27). Cumhuriyetin ilk yıllarında ise tarımsal üretimin hâkim olduğu bir yapı egemendir. Bu dönemde kapitalist üretim ilişkileri gelişmemiştir (Oral vd., 2013: 71). Köymen’in aktardığı verilere göre; 1920’lerde topraksız köylü oranı %50 civarındaydı. Bu oranın sadece %76’sı verimli topraklara sahipti. Verimli sayılabilecek toprakların da %7,3’lük bir kısmı bu grubun elindeydi. Orta düzeyli köylülük de çok küçük bir orandaydı. Büyük toprak sahipleri tüm toprakların %65’ini elinde bulundurmaktaydı. 20-200 bin dekar arasındaki büyük işletmelerin çoğu Doğu ve Batı Anadolu ile Akdeniz bölgelerinde bulunuyordu (Oral vd., 2013:72).

Birinci Dünya Savaşı sonrası yıllarda hızlı artan tarımsal üretimin yanında köylü üzerinde büyük yük oluşturan aşar vergisi de kaldırılmıştır. Bu dönemde ilkel tarım üretiminin en önemli üretim gücünü köylü oluşturmuştur. Bu kesimin kırsalda kalmasına özen gösterilmiş, köylü üretime teşvik edilmiştir (Günaydın, 2006:156). Dolayısıyla bu dönemde tarım



kesimine yönelik en ciddi yenilik, yarı-feodal orta çağ vergisi özellikleri gösteren aşarın 1925'te kaldırılması olmuştur (Boratav, 2005:47).

1940 yılında yürürlüğe giren Milli Koruma Kanunu, gerektiğinde zorunlu ücretli çalışma getirirken, ekilen her 40 dekar arazi için bir çift öküzün “milli müdafaa”ya katkı amacıyla devlete verilmesi yükümlülüğünü getirmiştir. 1942 yılında çıkarılan Varlık Vergisi ise, başlangıçta haksız kazançları bir defalığına vergilendirmeyi hedeflemiştir. Ancak uygulamada, ağırlıklı olarak azınlık tüccara yönelmiştir. Savaşın başında tarım ürünleri fiyatlarının serbest bırakılmasından dolayı fiyatlarda hızlı artışlar yaşanmıştır. Bu artışları baskılamak amacıyla Toprak Mahsulleri Vergisi konmuştur. Aynı zamanda tahıldaki üretimin belirli bir miktarı da düşük fiyatlarla zorla satın alınma yoluna gidilmiştir (Köymen, 1999:13).

Ekonomik açıdan bakıldığında 1946 yılına salt iktisadi bakımdan da bir dönüm noktası niteliğini kazandıran farklı özellikler vardır. Örneğin on altı yıldır kesintisiz olarak izlenen kapalı, korumacı, dış dengeye dayalı ve içe dönük iktisat politikaları adım adım gevşetilmiştir. İthalat serbestleştirilerek büyük oranda arttırılmış, dış açıklar kronikleşmeye başlamış ve dolayısıyla dış yardım, kredi ve yabancı sermaye yatırımlarıyla hayatta kalmaya çalışan bir ekonomik yapı yerleşmiştir. Ancak, liberal dış ticaret politikaları bu dönemin sonuna doğru çok uzun bir süre için terk edilecektir. Kronik dış açıklar kanalıyla dışa bağımlı hale gelen bu ekonomik yapı, Türkiye ekonomisinin kalıcı bir özelliği olma niteliğini kazanmasına neden olacaktır (Boratav, 2005:93-95).

1950'li yıllarda Marshall Planı çerçevesinde sağlanan yardım ve kredilerle tarım kesiminde hızlı bir makineleşme(traktörleşme) ve köylerden kentlere göç süreci yaşandı (Köymen, 2008:140). Kredi olanaklarının genişlemesi, traktör sayısının hızla artması, karayolu ulaşımının geliştirilmesi ve tarım ürünleri fiyatlarının önceki yıllara göre daha etkili desteklenmesiyle tarımdaki dönüşüm ve değişim olabildiğince farklılaşmıştır. Yani tarım kesimi, yalnız işlenen toprak alanı veya traktör sayısının artışıyla değil ürün çeşitliliği ve üretim tekniğinde niteliksel olarak büyük bir değişime uğramıştır (Kepenek ve Yentürk,2003:105). İşlenen toprak miktarının artması çoğunlukla ya kamu mülkiyetindeki topraklardır ya da tamamen köy yerleşimlerinde bulunan müşterek alanların özel kişilerce işlenmesi şeklinde olmuştur. Bunun anlamı tarım topraklarında özel mülkiyet, büyük toprak sahiplerinin yararına el koyma şeklinde genişlemesidir (Kepenek ve Yentürk, 2003:105).

1958'e gelindiğinde Türkiye tarımı beklenen ihracat artışını gerçekleştirememiş, dış borç yükü birikmiştir. IMF baskısıyla büyük bir devalüasyon yapılmış ve 27 Mayıs 1960 askeri darbesinin ardından yeni bir kalkınma stratejisi benimsenmiştir. Böylece sanayileşmeye öncelik verilerek korumaya dayanan ithal ikameci sanayileşme dönemine girilmiştir (Köymen, 2008:140).1960-1980 planlı dönemi, Cumhuriyet tarihinin diğer bütün dönemlerinden niteliksel olarak ayıran belirleyici özellikleri vardır. Örneğin korumacı dış ticaret politikalarının belirlediği ve uluslararası pazarlardan çok iç piyasanın sürüklediği ithal ikameci sanayileşme politikası egemen olmuştur.Ancak kısa dönemli makroekonomik hedefler ile planlama arasında yeterli uyum hiçbir zaman sağlanamamıştır (Boratav, 2005:117-118). Diğer taraftan bazı sosyal bilimcilere göre, 1950'li yılların traktörleşme ve tarımsal destekleme politikaları ile 1960'lardaki tarımsal girdilerin devletçe desteklenmesi sonucunda küçük köylü ekonomisi yaygınlaşmış ve bu grubun büyük bir kısmı orta gelirli köylülük düzeyine yükselmiştir (Köymen, 2008:140-141).

1980'li yıllar Türkiye'de daha önce uygulanan kalkınmacı politikaların giderek ortadan kalkmasının başlangıç noktasını simgelemektedir (Aydın, 2017:228). Türkiye'de, 1980 sonrası tarımsal dönüşümü anlamak bakımından, 24 Ocak 1980 tarihinde uygulamaya konulan kararlar büyük önem taşımaktadır. Kararlar IMF ve DB gibi uluslararası kurumların önerdiği Neo-liberal programın ana öğelerini yansıtır. Kararlar uluslararası sermayenin piyasa serbestisi ile yabancı ve yerli sermayenin emeğe karşı güçlendirilmesi gibi önemli stratejik hedefler içermiştir. 24 Ocak Kararlarının bölüşüm ilişkileri açısından belirleyici özelliği burjuvazi ile emekçi sınıflar arasındaki temel çelişkiyi sistemli olarak emek aleyhinde denetleme ve düzenlemeye kalkışması olmuştur (Boratav, 2005:146-150).

Boratav'a göre; 1980 sonrası dönemde, özellikle 1978-1988 dönemi, Cumhuriyet tarihi boyunca Türkiye köylüsü en büyük fiyat çöküntülerinden birini yaşamıştır. Denetimsiz piyasa ilişkileri ağlarında kapitalist sanayi, örgütlü ticari ve mali sermaye karşısında yapısal olarak zayıf ve savunmasız olan köylü tarımının olumsuz fiyat hareketleriyle karşılaşması kaçınılmaz olmuştur.1980'li yıllardan sonra Türkiye'de tarım sektörü korunan ve desteklenen sektör özelliğini kaybetmiştir. Bu dönemde ithal ikameci politikalardan Neo-liberal düzene geçişin tarıma yansması; destekleme kapsamının daraltılması, tarımsal ürün fiyatlarının baskılanması ve iç ticaret hadlerinin sert bir biçimde tarımın aleyhine dönmesi ile sonuçlanmıştır(Boratav, 2005:165-166).

1990’lı yıllarda tarımsal destekleme kapsamında yapılan değişiklikler ve KİT’lerin özelleştirmeleri ile DTÖ ve AB Gümrük Birliği Anlaşmaları tarım sektöründeki yapısal dönüşümün dışsal çerçevesini belirlemiştir. Bu dönemde yaşanan krizler sonrası IMF ve DB ile yapılan anlaşmalar ve “istikrar programları”, tarım politikalarının belirlenmesinde belirleyici bir konuma gelmiştir. AB süreci ise bu dönemin ciddi bir belirleyeni olmuştur (Günaydın, 2006:159).

2000’li yıllarda Türkiye tarımındaki dönüşümü belirleyen dinamiklere kısaca bakıldığında; IMF ile yapılan görüşmeler sonrasında, en önemli faktörün tarımsal desteklemelerde Doğrudan Gelir Desteği (DGD) sistemine geçilmesi ve Çiftçi Kayıt Sistemi(ÇKS)’nin oluşturulmasıdır. Bununla birlikte tarımsal KİT’lerin özelleştirilmesine devam edilmiş, kamu bankalarının sağladığı tarımsal sübvansiyonlu kredilerden vazgeçilmiştir. Bu yeni durumun devamlılığının sağlanması amacıyla 2001 yılında DB ile dönemin Hükümeti Tarım Reformu Uygulama Projesi’ni(TRUP) uygulamıştır (Günaydın, 2006:169).

### **3.Siirt İlinde Bir Alan Araştırması**

Neden Siirt? Sorusunu cevaplayacak olursak, burada son 40 yıllık süreçte gelişen emek sürecindeki farklılaşma, bu farklılaşmanın sürüklediği toplumsal ilişkilerdeki dönüşümler ve bunların arka planında gelişen işçileşme ve sanayileşme olguları tarım ve köylülük sorunsalına uygun bir mekânı oluşturmaktadır. Örneğin; 2000’li yıllarda fıstık üretimi büyük oranda aşılınmış yabancı formdaki fıstık ağaçlarından ibaretken günümüzde ekilebilir alanlar büyük oranda fıstık bahçelerine dönüştürülmüştür. Bunun daha ileri bir boyutu dağlık, kayalık, ormanlık ve metruke alanların iş makineleriyle düzleştirilerek fıstık üretimine açılış olmasıdır. Siirt Fıstık Üreticileri Birliği (SFÜB) başkanının verdiği bilgilere göre; bu gelişmeler sonucu 2020 yılı itibariyle Siirt’e fıstık üreticisi sayısı 14 bini geçmiş, fıstık üretimi de 18 bin tona yükselmiştir. Fıstığın Siirt iline katkısı 1 milyar dolara ulaşmıştı.<sup>3</sup> Ayrıca tekil bir örnek üzerinden yaşanan bunca dönüşüme çok az yerde rastlanır. Dolayısıyla bütün bir ilin tek bir ürünün üretimi üzerinden geçirdiği dönüşümü örneklemesi açısından özgün bir boyut taşır. Siirt yaşadığı dönüşümle kırsal emeğin sorunsallaştırılması için işlevsel bir alandır. Bunlara ek olarak buradaki kırsal dönüşüme ilişkin herhangi bir akademik çalışmanın yapılmamış olması da sorunun yanıtlarından biridir.

---

<sup>3</sup> Şuayip Aslan ile 18.02.2020 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 50)

### **3.1.Araştırmanın yöntem ve tekniği**

Bir saha araştırmasına dayanan bu çalışma Siirt ili, ilçeleri ve köylerinde “sözlü tarih” tekniğine dayanılarak yapılmıştır. Sözlü tarih tekniği temel olarak tanık görüş ve anlatılarına dayanır. Bu teknik genellikle köylüleri, işçileri ve kadınları konu alan toplumsal alan araştırmalarında kullanılmaktadır. Özellikle sıradan insanların kayda geçilmemiş yaşamlarını ve deneyimlerini gün yüzüne çıkarması bakımından bizim için ayrıca bir önem taşımaktadır. Paul Thompson, sözlü tarih tekniğinin alan çalışmaları bağlamındaki işlevini şöyle ifade etmiştir: “Sözlü tarih ile tarihin, değişen toplumlardan ve kültürlerden insanları dinleyerek ve onların hatıralarını, yaşam deneyimlerini kaydederek yorumlanmasını kastediyorum”(2006:23). Sözlü tarih tekniği alan çalışmaları için işlevsel olmanın yanında köylü, çoban, balıkçı, fabrika işçisi gibi sıradan insan deneyimlerini ortaya çıkardığı için gerçekçi bir yapıya da sahiptir.

Araştırmanın örneklem evreni Siirt il sınırları içinde oluşturulmuştur. Görüşme yapılan kişilerin belirlenmesi, Siirt’in tam bir profilinin çıkarılmasına odaklıdır. Bu amaçla köydeki fıstık üreticisinden, şehir merkezindeki işçileşmiş köylüye, gruplar halinde tarlada çalışan kadın emekçilere, fabrika müdüründen, fıstık üreticileri birliği başkanı ve il tarım müdürüne ve fıstık tüccarına kadar her kesimden kişiyle görüşme yapılmıştır. Fikirsal anlamda bu kadar geniş ve farklı çevrelerden kişilerle görüşmeler yapılmasının nedeni güvenli bir veri setine ulaşma gereksiniminden kaynaklanmaktadır. Görüşülecek kişiler genellikle muhtarlar tarafından tavsiye edilenler veya muhtarın kendisi olmuştur. Kimi zaman görüşülen kişilerin referansı da kullanılarak başka köylerdeki kişilerle görüşülmüştür. Dolayısıyla bazı görüşmeciler önceden belirlenmeksizin görüşülmüştür. Böylece örneklem seçiminde hem amaçsal yöntem hem de kartopu yöntemi bir arada kullanılmıştır. Kimi zaman da köy meydanında, köy camisinde, köy kahvehanelerinde kendiliğinden gelişen sohbetler kaynak kişilere dönüşmüştür. Ancak görüşmelerin ilçeler bazında orantılı dağılımına dikkat edilmiştir.

Toplamda 45 kişi ile yaptığımız derinlemesine görüşmeler örneklem büyüklüğünü göstermiştir. Örneklem büyüklüğünün 45 kişi ile sınırlandırılmamızın nedeni, sözlü tarih tekniğinin doğası gereği, görüşmeler sırasında zenginleştirilen soru kümesine rağmen son görüşmelerin bir öncekinin tekrarı niteliğine bürünmesidir. Bir veri toplama tekniği olan

derinlemesine görüşme ile sözlü tarih tekniğinin sağladığı esneklik, bu çalışmanın ihtiyaç duyduğu veri setinin fazlasıyla sağladığını düşünüyorum. Çalışma sonunda farklı yaş grupları ve mesleklerden toplam 10 kadın ve 35 erkekle yaklaşık 29 saatlik bir görüşme kaydı ile alan kısmı tamamlanmıştır. Kayıt dışı sohbetlere ek olarak tutulan notlara sahadan edinilen gözlem ve deneyimler de eklendiğinde sahanın tam bir profilini çıkaracak kadar geniş bir veriye ulaştığımızı düşünüyoruz.

### ***3.2.1990’lı Yıllardan Sonra Siirt’te Fıstık Üretimine Öne Çıkarılmasına Kaynaklık Eden Faktörler***

Çalışma alanında gerçekleşen emek sürecindeki farklılaşmanın ana arterinin 1990’larda yaşanan zorunlu göç olduğu varsayılmaktadır. Bu aşamadan sonra kapitalistleşme için uygun ortam yaratılmış ve sermayenin kırsala yayılma olanağı kolaylaşmıştır. Böylece emek süreçlerinde yaşanan farklılaşma sonucu toplumsal yapı büyük değişikliğe uğramıştır. Dışarıyla bağlantısı kısıtlı, içine kapalı, durağan ve kültürel yapısı özgün köylülük topraktan kopmuştur. Bu süreçte, Kıray’ın belirttiği gibi; “Şehirleşme, nüfusun ücretlileşmesi, işçileşmesi, yeni meslek ve iş düzeninin ortaya çıkması, aile düzeninin büyük değişikliğe uğraması geri dönülemez yapısal değişmeyi başlatmıştır.” (Kıray, 2000:9).

2000’li yıllardan itibaren Siirt’te hayvancılık ve tahıl üretimi yerine fıstık üretiminin öne çıkarılmasını tetikleyen dinamikler söz konusudur. Bu dinamikleri, 1990’lı yıllarda köylerin boşaltılmış olması (göçler), güvenlik sorunu nedeniyle mera hayvancılığının yapılamaması, ulaşım ve iletişim ağının gelişmesi, fıstık üretiminin güvenlik ve risk faktörleri bakımından hayvancılığa göre daha kolay ve kârlı olması, devlet-köylü ilişkisini sağlayan muhtarlık kurumunun varlığı, geçim kaynaklarının zor duruma girmesi nedeniyle idari makamların yeni alternatif kaynaklara yönelmek zorunda kalması şeklinde saymak mümkündür.

Diğer taraftan bu dinamikleri şiddetli şekilde etkileyen dışsal dinamikler söz konusu olmuştur. Kırsal üretici geleneksel ürünlerden fıstık gibi yüksek değerli alternatif bir ürüne yönlendirilmiştir. AB-Devlet destekli Siirt Fıstığı İşleme Tesisi’nin (SFİT) kurulması, devletin uyguladığı tarım politikaları, devletin hayvancılık ve tahıl üretimi yerine Siirt Fıstığını özendirme politikası, ulus ötesi şirketlerin değer zincirindeki roller, gibi nedenler bu politika değişikliğinin arkasındaki kurumlardır. Fıstık üretimini destekleyen dinamikler aynı zamanda bölgede kapitalist gelişmeyi tetikleyen dinamikler olmuştur.

### **3.3.2000’li Yıllardan İtibaren Siirt’te Görülen Değişimler**

Dönüşüm süreci 1990’ların ortalarında devlet kapitalizminin doğrudan ve dolaylı müdahalesiyle başlamıştır. Tarımsal yapılar devletin yaptığı yollar ve köprülerle çözümlene sürecine girmiş, ticarileşme ve kapitalistleşme hız kazanmıştır. Siirt’te 1990’lardan sonra nüfusun kır-kent bileşimi değişmiş, şehir nüfusu ilk defa kır nüfusunu geçmiştir. Bu dönemde piyasa ekonomisi göstergeleri sınırlı şekilde varlık göstermiştir. 2000’li yıllarda gerek Siirt merkezde gerekse ilin kırsalında devlet öncülüğündeki sermaye birikiminin yukarıdan aşağıya müdahaleleriyle fıstık bazlı bitkisel artığın büyümesinde değişime girme eğilimleri belirginleşmeye başlamıştır. Ücretli emek deneyimi zayıf olan küçük meta üreticisi köylülerde göçlerle birlikte giderek ücretli emek kullanımı artmıştır. Kentte oluşan iş gücü kitlesinin büyük çoğunluğu köylerden göç edenlerden oluşmaktadır. Özellikle bunların arasında köyde kendi hesabına tarım yapan, yani aile işçisi; ancak şehir merkezine yerleştikten sonra ücretli işçiye dönüşen kadınların işçileşme deneyimi ücretli emek kullanımının dikkat çekici bir örneğini oluşturmaktadır.

#### **3.3.1.Şehir Merkezinde İşçileşme Deneyimleri**

1990’larda Siirt kırsalında mevcut küçükbaş hayvan işletmelerinin büyük bir kısmı küçük ölçekli iken 2000’lerden sonra geçimlik nitelikli bu aile işletmeleri ciddi bir oranda tasfiye olacaktır. Ancak büyük toprak sahiplerine bağımlı büyük hayvancılık çiftlikleri de üretimini zor koşullarda devam ettirmektedir. Ayakta kalmayı başaran bu çiftlikler yazları yaylaları kiralarken kışları da kışlaklara büyük ücretler ödemektedir. Diğer taraftan kendi toprağında hayvancılık yapan bazı büyük toprak sahipleri hayvancılığı terk edip aynı toprakta fıstık üretimine yönelmiştir.

Ücretli tarım işçisi olmaya direnen köylüler ise dikkate değer bir kesim oluşturmaktadır. Bunlar genellikle kendi işlerini yapmaya; ancak iş buldukça ücretli çalışmaya meyletmışlerdir. Köyün ortaklaşa kullanımına sunulan mera alanları toprak çitlemelerinden ötürü bu grubu zor durumda bırakmıştır. Ortak alanların çevrilmesiyle birlikte tahıl ekilen alanların fıstık üretimine dönüştürülmesi otlak alanları olabildiğince daraltmıştır. Küçük ölçekli hayvancılık işletmeleri ortak meraların kapatılmasından önce hayvancılık yapabildikleri için daha iyi bir durumdaydılar. Genellikle 10-30 dekar toprağa sahip bu kesim geçimlik olarak beslediği birkaç hayvan için arpa ve geçimlik buğday üretmektedir. Ancak 2000’lerden sonra az toprağa sahip kesimlerin bile fıstık ekimine yöneldiğini



gözlemlemekteyiz. Bu tür kesimler kendine ait az miktardaki topraktan elde ettiği ürünü genellikle kişisel tüketimlerine ayırır. Fakat fıstık üretim dalgasının bu sınıfın üretim davranışlarını da fıstık üretimi yönünde değiştirmiş olduğunu görüyoruz.

Küçük ölçekli aile işletmelerinde genellikle ailenin tüm fertleri çalışır, burada çocuk emeği küçümsenmeyecek bir önemdeyken, kadın emeği küçük ölçekli işletmelerin vazgeçilmez bir unsurudur. Ancak göçlerle birlikte bu form göç edenler açısından değişime uğramış, kadınlar Siirt merkezde çoğunlukla ücretli işçi olmuştur. Bu işçileşme formu yalnızca kadınların işçileşmesiyle sınırlı kalmamıştır. İşçileşmiş kadınlar genellikle yaptıkları işi çocuklarına öğretme ve bu işlere yönlendirmeye dönük bir eğilim sergilemişlerdir. Bazı mülakatlarımızda tarlada karşılaştığımız işçilerin aile boyu bireylerden oluşması bu eğilimin bir sonucu olarak görülebilir. Konuya ilişkin mevsimlik kadın işçi S.İ. iş hayatındaki bu farklılaşmayı şöyle ifade etmiştir:

*“Çatışma oldu. Biz köyden çıktık. Sonra buraya geldik(Siirt merkez kastediliyor). Her şeyimizi bırakıp geldik. Çocuklarım küçüktü, eşimin bir mesleği de yoktu. Oradan buradan yevmiyelere gittik. Sonra diğer memleketlere, fındık, patates, soğan toplamaya gittik. Zordu, uzaktı yabancı memleket sonuçta... Köyde her şeyimiz vardı, kendi işimizi yapardık. Kimse bize emir vermezdi. Mesela Karadeniz’e çok gittik, Ordu, Giresun, Düzce. Uzak yerde çalışmak zordur. Ama şükür burada fıstıklara gidiyoruz. Yakındır. Sabah gidiyoruz akşam evimize geliyoruz. Bak ben fıstık yevmiyesinin 7 lira olduğunu hatırlıyorum. Şimdi 100 lira olmuş. Çocuklarım büyüdü onlar da bu işi yapıyor. Birlikte gidip geliyoruz.”<sup>4</sup>*

Günümüzde Siirt fıstığında kullanılan ücretli emeğin en yoğun bulunduğu yer il merkezidir. Sabahları erken, güneş doğmaya yakın bir zamanda, kenar mahallelerin hareketlendiği görülür. Fıstık üretimindeki ücretli emeğin büyük kısmının kadın işçilerin emeğinden oluştuğunu bu hareketliliği gördükten sonra anladık. Sabahları işçi servisleri, mahallelerde toplanan kadın işçileri almaya gelirler. Her mahalleden bir servis kalkar. Bu işçileri bir araya getirenler “çavuş” denilen kadın işçilerdir. Bu işçiler genellikle orta ve büyük ölçekli işletmeler tarafından çalıştırılmaktadır. İşletme sahipleri çavuşlar yoluyla işçilere ulaşır. Çavuşlar telefonla işçileri tek tek arar. Hangi gün ve saatte, kimin işine gideceklerini işçilere bildirir. Burada üretici ve işçi arasındaki bağlantıyı çavuşlar sağlar. Yevmiye miktarı çavuş ile

<sup>4</sup> S.İ. ile 13.02.2021 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Kadın,55). Görüşme Kürtçe yapılmıştır. Görüşme Türkçeye aslına uygun şekilde aktarılmıştır. Parantez içindeki açıklama bana aittir.

işveren arasında belirlenir. Daha sonra çavuşlar bunu işçilere bildirir. Bu ilişkiyi kadın işçi S.G. şöyle açıklamaktadır:

*“Ben tam 25 yıldır bu işi yapıyorum. Ben işçilerin çavuşuyum. Fıstık sahipleri bana saygı duyar, güvenir. Patronlardan fazladan 10 lira istemeye asla tenezzül etmem. Çavuş olduğum için fazladan bir ücret almıyorum. İşçilerin hakkı neyse onlara veriyorum. Bu mahallede çok işçi kadın var. Hepsine tek tek sorabilirsiniz.... Bahçe sahiplerinin hepsi beni tanıyor. İşçi lazım olduğunda beni telefonla arıyorlar. Bana şu kadar kadın işçi lazım diyor. Ben de mahalledeki işçileri arıyorum. Gelip gelmeyeceklerini soruyorum. Gelenlere hangi gün, nereye, saat kaçta gideceğimizi haber veriyorum. Sabah evimizin önünden bizi alıyor. Hep birlikte toplanıp gidiyoruz. Yol parasını, yemek parasını patron veriyor. Tabi hiçbir sigortamız, sosyal güvencemiz yok. Eğer sigortam olsaydı şimdi emekli olmuşum. Valla gün olurdu 40-45 işçi götürürdüm.... Kimse bize karışmıyor.”<sup>5</sup>*

Göçten kaynaklanan bu işçileşme deneyimi fıstık üretimi için uygun bir emek rezervi oluşturmaktadır. Siirt fıstığı üretiminde bu iş gücü buz dağının görünen yüzü şeklinde nitelendirilebilir. Diğer taraftan kadınların işgücü piyasasına girmesi hem ailede hem de toplum içinde geleneksel ilişkilerde ciddi bir kopmayı ve değişimi simgelese de kadınların hane dışında çalışma hayatındaki fonksiyonlarında sosyal statüleri erkeklerden ciddi şekilde aşağıda bulunmaktadır. Yıllardır süren çalışma hayatındaki eşitsizliklerde kayıt dışı istihdam, iş güvencesizliği ve çalışma esnekliğinden ötürü işçiler ciddi sorunlarla karşılaşmaktadır. Bunun yanında kamusal alanın bu konudaki duyarsızlığı bu anlayışın gün geçtikçe daha da yerleştiğini ve kanıksandığını göstermektedir. Kayıt dışı istihdamın olmadığı yerlerde, örneğin Siirt'teki modern entegre fıstık fabrikasında çalışan işçilerle kıyaslandığında, çalışma koşullarında yasalara uymanın gerektirdiği zorunluluktan ötürü gözle görülür bir iyileşme vardır. SFİT'te çalışan işçi E.E. fabrikadaki çalışma şartlarına ilişkin şunları belirtmiştir:

<sup>5</sup> S.G. ile 10.03.2020 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Kadın,60). Görüşme Kürtçe yapılmıştır. Görüşme Türkçeye aslına uygun şekilde aktarılmıştır.

*“Ben üç yıldır bu fabrikada çalışıyorum. Fıstık işçiliği yapıyordum. Çiftçilerle buraya gelirdim, onların yanında işçi olarak çalışıyordum. Buradakiler çalışmamı çok beğenmişler, beni buraya aldılar. Eğitim verdiler, sonra çalışmaya başladım burada. Burası oraya göre(fıstık işçiliğine göre) çok daha iyi. Yazın sıcakta çalışma derdi yok, yazın hep gölgedeyiz burada. Kışın da üşümüyoruz, ufolar var, sobalar var. Çok güzel bir yer yani. Yani dışarıdaki fıstık işçiliğine göre çok daha kolay. Sezonluk değil burası. Her zaman çalışıyoruz. Yaz-kış çalışıyoruz. işsiz kalmıyoruz. İnan buraya girdikten sonra hayatım değişti. Çok düzeldi. ... Burada bir bant var. Bantta çalışıyorum. Banttan geçen fıstıkları ayıkliyoruz. Boşları, çöpleri eliyoruz. Teknoloji gelişmiş, zaten makineler her işi yapıyor.”<sup>6</sup>*

SFİT’te çalışan kadınların sosyal hakları vardır ve erkeklerle aynı ücrete tabidirler. SFİT dışındaki fabrikalarda kadın işçi çalıştırılmazken aynı işi yapan erkekler arasında da bir ücret farklılığı söz konusudur. Bu sefer farklılık yerli ve yabancı işçiler arasında ortaya çıkmaktadır. Yabancı işçiler genellikle Suriye’den gelen göçmenler oluşturur. Bu işçilerin sosyal güvenceleri yoktur, çalışma koşulları olabildiğince esnek ve çoğu zaman haftalık, aylık veya yıllık izin kullanamamaktadırlar. Bu işçilerden biri olan 26 yaşındaki O.Z.I. fabrikadaki çalışma koşullarını ve yaşadığı sıkıntıları şu şekilde ifade etmiştir:

*“Ben burde 12 saat çalışıyor. Ben sabah namazdan kalkıyor, geliyor, ekşam 7 kadar çalışıyor. Ben tam 12 saat çalışıyor. Ben 4 yıldır burde. Makine 5 ton. 5 ton birgun bitti. Ben az para alıyor. Fezla mesai parasi yok. Biz çok çalış ama mesai yok. Izın çok az. Heftadabirgunteatil. Bir sene 1 milyar, 2 sene 1200, 3 sene 1200, bu sene(2020 yılı) 1 bıçok. (Aldığı maaşın yıllara göre ne kadar az arttığını ifade etmeye çalışıyor). Biz çalışma mecbur. Bızbır evde kalıyor 6 kişi. Suri’den geldik zor çok zor, zulüm çok (gözleri doluyor).”<sup>7</sup>*

O.Z.I’nin de belirttiği üzere, göçmen işçiler kayıt dışı, sigortasız, ucuz ve korunmasız koşullarda çalışmaktadır. Özellikle ücretler asgari ücretin altında belirlenmektedir. Bu işçiler ağır yüklerin yüklenip indirilmesi, çuvalların makinelere boşaltılması gibi genellikle nitelik gerektirmeyen işlerde çalıştırılmaktadır. Göçmen işçilerin hak arama, itiraz etme, iş yavaşlatma gibi hakları olmadığı için ücretler olabildiğince düşük tutulmaktadır. Fabrika sahipleri bu düşük ücretler üzerinden yerli işçilerin ücretlerini de baskılamaya çalışmaktadır. Bu nedenden dolayı ki bu fabrikalarda çalışan yerli işçilerin ücreti hala asgari ücret veya bunun altındadır.

<sup>6</sup> E.E. ile 11.02.2020 tarihinde yapılan görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Kadın, 27). Görüşme kaynak kişinin Türkçesiyle aynen aktarılmıştır. Parantez içindeki açıklama bana aittir.

<sup>7</sup> O. X. I. ile 12.03.2020 tarihinde yapılan görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 26). Görüşme kaynak kişinin Türkçesiyle aynen aktarılmıştır. Parantez içindeki açıklamalar bana aittir.

Suriyeli göçmen işçilerin daha çok şehir merkezindeki fabrikalarda çalıştıkları görülmektedir. İşçiler arasında en dezavantajlı grup Suriyeli göçmen işçilerdir. Bunlardan sonra sırasıyla çocuk işçiler, yaşlı işçiler, kadın işçiler ve erkek işçilerdir. Yaşlı işçilerin çalışması hane emeği söz konusu olduğunda ortaya çıkmaktadır. Evde oturmaktansa bahçeye gidip çalışmayı tercih eden, genellikle 55-60 yaş üstü kadın veya erkek yaşlılar çalışmanın kendilerine iyi geldiğini ifade etmişlerdir.

Siirt fıstığı üretiminde emek süreciyle ilgili bir başka çarpıcı gerçek de çocuk işçiliğinin yaygın olmasıdır. Yaygın enformel çalışma ağları dolayısıyla bu grup hakkında gerçekçi resmi bir rakam belirlemek oldukça güçtür. Fıstık bahçelerinde işçi grupları arasında sıkça kız çocuklarına rastlanmıştır. Bunlar genellikle anneleriyle veya yakın bir akrabasıyla birlikte çalışmaya gelirler. Fıstık işçiliğinin nesilden nesile aktarılan bir emek biçimine dönüştüğünü daha önce belirtmiştik.

### **3.3.2. Üretim Formunda Dönüşüm: Geçimlik Üretimin Terkedilmesi**

Siirt kırsalında emegın farklılaştığı en belirgin gelişme, geleneksel üretim faaliyeti olan hayvancılıktan fıstık üretimine geçişte kendini göstermektedir. Hayvancılık sektörü fıstık üretimine göre çok daha emek yoğun bir alandır. Emek kullanımı bakımından esnek olmayan bir yapıdadır. Bu özelliğın temeli bu sektörün kendine özgü üretim koşullarında yatar. Özellikle kaynak kişilerin emek/zaman bakımından hayvancılık ile fıstık üretimini karşılaştırmaları istendiğinde yüzde doksan oranında hayvancılığın fıstık üretimine göre bakımının meşakkatli olduğunu ifade etmişlerdir. Kaynak kişiler hayvan bakımına çok zaman ayırmak gerektiğini ısrarla belirtmişlerdir. Burada dikkat çeken önemli bir unsur hayvancılık yapmaktan yana tavır alanların bile hayvan bakımının zaman aldığı ve zor olduğunu belirtmesidir.

Mera hayvancılığının yoğun olarak yapıldığı bu yörede yetişme koşulları besi hayvancılığına oranla daha zordur. Besi hayvancılığındaki emek kullanımı mera hayvancılığına göre çok daha azdır. Kapalı bir ortamda yapılan besicilikte, merada yapılan olatmaya oranla zamandan tasarruf sağlama daha fazladır. Oysa mera hayvancılığında emek kullanım esnekliğinin çok düşük olmasına bağlı olarak zamandan tasarruf söz konusu değildir.

*“Hayvan canlı olduğu için her gün, her saat yanındasın, ben hayvanların doğum zamanlarında uyumuyorum, gece doğumlar oluyor, yavru boğuluyor, zarar görüyor, ölüyor. Bu yüzden gece bile bekçi gibi hayvana göz kulak oluyorum. Gündüz yine öyle, dağda sürüyü bekleyen bir sürü tehlike var. Çocukları gönderiyorum, bazen sürünün yarısı eve gelmiyor. Gece gece çıkıp dağda kaybolan hayvanları arıyoruz. Bir de bunun temizliğidir, yemidir, bakımındır. İnsan gibi ya. Hayvan da insan gibidir. Ama fındık öyle mi? Bir yerde ekiyorsun, bir ömür orda. Gitsen de gitmesen de o yerinde duruyor. Bir de yılda, 12 ayda toplasan en fazla bir buçuk ay biz fındıkla ilgileniyoruz. Düşün yani 12 ay nerde 1 buçuk ay nerde. Rahat bir iştir. Çok az emek gerektiriyor.”<sup>8</sup>*

Bir toplumun dayandığı üretim etkinliği o toplumun yaşam tarzında belirleyici bir etkiye sahiptir. Göçebe veya mera hayvancılığı yörede yoğun şekilde yapıldığı için yaşam tarzı deneyimleri bu düzlemde şekillenmiştir. Hayvancılık temel olarak sürekli bakım ve ilgi gerektiren bir uğraştır. Bu bakım ve ilgiye katlanılma düzeyi bu etkinlikten elde edilen ürün yelpazesinin sağladığı fayda düzeyi ile ilişkilendirilebilir. Geçimlik hayvansal ürünler ve bu ürünlerin türevleri kırsal nüfusun şehirdeki gıdaya olan bağımlılık düzeyini düşürür. Hayvandan elde edilen et, süt, peynir, tereyağı, yün, yoğurt ve bunlardan elde edilen ürünler kır toplumuna temel yaşamsal gıdayı sağlar. Bu geniş ürün çeşitliliği hayvancılık yapmanın önemli nedenlerinden biridir. Dolayısıyla hayvancılık faaliyetindeki temel amaç genellikle süt ve süt ürünlerinin üretimidir.

Hem yerleşik mera hayvancılığında hem de göçebe olarak sürdürülen hayvancılıkta kadın ve çocuk emeği yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Yörede yaptığımız gezilerde sırtlarında bebeği ile çalışan pek çok kadına ve hayvan sürülerini güden çocuklara çokça rastlamamız bunu doğrulamaktadır. Ayrıca mülakata katılan kişilerin söylediklerinden örtülü olarak üretimin çoğunlukla bu iki dezavantajlı grup yoluyla gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.

*“Hayvancılık iyidir. Hayvancılık yapmasak nasıl geçiniriz? Etidir, sütüdür, yoğurdudur, peyniridir. Benim 600’e yakın hayvanım var. Yazın yaylaya çıktığımız için bir çoban tutuyorum. Ama kışın evde, bayırda çocuklar bakıyor.”<sup>9</sup>*

Köy toplumunun dilini(gelenek, görenek) bilmeden kırsaldaki farklılaşmayı, sınıfların toplum içindeki yerleri ve işlevleri, üretim güçleriyle üretim ilişkileri arasındaki bağları çözümlenmek olası değildir. H.E’nin belirttiklerinden yola çıkarak üretici kadın emeğinin aile nüfusu içinde çocuk emeğine indirgenildiğini görüyoruz. Zira yörede aile reisi erkeklerin, kendisi dışındaki

<sup>8</sup> M.U. ile 3.03.2020 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 42).

<sup>9</sup> H.E. ile 20.03.2020 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 37). Görüşme Kürtçeden Türkçeye tarafımdan çevrilmiştir.

aile bireylerinden söz ederken “çocuklar” nitelemesini sıkça kullandıklarına şahit olduk. Bu yüzden yörede kadının kendini ifadesi dışındaki ifade tarzlarında(örneğin erkeğin ifadesinde) kadın emeğini duymak güçtür. Dolayısıyla kadın emeğini duymaktan öteye gitmek, kadın emeğini görmek gerekir. Yedi çocuk annesi H.A.’nın aktardıkları kadın emeğinin hayvancılıktaki somut yerini belirtmek için yeterli bir ölçüttür:

*“Erkekler ne yapıyor ki, en kolay işleri erkekler yapıyor. Şehre gidiyor, arabayla gidiyor. Çobanlık yapsa hayvanlarla geziyor. Peki biz öyle miyiz? Yaptığımız işin yanında erkeklerinki hiçbir şeydir. Ben sabah erkenden kalkıyorum. Kış olsa yemidir, yavru bakımıdır, hastalığıdır, yerlerinin temizliğidir. Çamurdan helak oluyoruz. Her şeyi yıkamak zorundasın. Yaz mevsimi olsa sütüdür, yoğurdudur, peyniridir. Sağımı ayrı bir dert. Yemekler bir yana, çocuklar bir yana, hayvanlar bir yana. Bu işler bir günlük değil, her gün her gün tekrar ediyoruz.”<sup>10</sup>*

H.A.’nin “her gün, her gün tekrar ediyoruz” vurgusu hayvancılıktan fıstığa geçişin arkasındaki nedenleri özetler niteliktedir. Zira fıstıkta sınırlı sayıda işgücü ile yılda toplam 2-3 aylık bir çalışma söz konusuysen hayvancılıkta hanenin çalışabilen her bireyinin her an çalışır vaziyette olması arasında kıyaslanamaz düzeyde bir farklılık söz konusudur. Bu farklılık cinsiyetçi bir emek kullanımına indirgendiğinde işletmelerdeki bireyler arasında emek kullanma düzeyi farklılaşır. Erkek önceden belirlenmiş karmaşık olmayan işlerle uğraşırken kadın ve çocuklar hane içinde ve dışında her türlü işi yapmakla sorumlu tutulabilir. Fıstık üretimine göre hayvancılıkta kadın ve çocuk emeği kullanma yelpazesi çok daha geniştir. Örneğin bahar sonlarında geç doğum yapmış bir koyun ve kuzusunun bakımını yedi yaşındaki bir çocuk üstlenebilir. Ancak aynı çocuk fıstık üretiminin hiçbir aşamasını tek başına üstlenemez.

Fıstık üretimi için “ilerici” faaliyetler hayvancılık için bir dezavantaja dönüşmektedir. Özellikle müşterek alanların çitlenmesi sadece orta ve büyük ölçekli hayvancılık işletmelerini etkilememiş, küçük ölçekli hayvan işletmelerini de olumsuz etkilemiştir. Geçiş döneminde hayvancılık yapılmasının nedeni fıstık üretiminin 15-20 yıl sonra ürün vermeye başlamasından kaynaklanır.

<sup>10</sup> H.A. ile 09.09.2020 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Kadın, 65). Görüşme Kürtçeden Türkçeye tarafımdan çevrilmiştir.



*“Benim bir tarlam vardı. Her sene bir buçuk ton buğday topluyordum. O buğdayı alamıyorum artık. Düşünün 15-20 yıldır her yıl bir buçuk ton buğday. 18 yıl önce bu tarlaya fıstık ekim hala verim alamıyorum. Bu tarla ailemin ekmek ihtiyacını karşılıyordu. Buğdayı değirmene götürüp un yapar yerdik. Daha sağlıklıydı. Tadı daha güzeldi. Ama artık buğday yok, şimdi direk gidip piyasadan un alıyorum. Böyle şeyler var yani. Fıstık size yetişene kadar sizden çok şey alıyor. Yani 30 dönüm fıstık ekim hayvanın bir kısmını satıp fıstık için harcadım. Hayvan azaldı, mera azaldı, tarla gitti. Ama hala fıstık bana bir şey vermiyor. Şimdi fıstık ekip hayvanları tamamen bitirsek ne yiyeceğiz. O yüzden fıstık bize yetişene kadar bize yetecek kadar hayvan beslemek zorundayız.”<sup>11</sup>*

Bu süre içinde üreticiler hem hayvancılık yapmakta hem de fıstık üretimini arttırmaktadır. Fıstık ağaçları olgunlaşıp verim vermeye başladıktan sonra hayvancılık işletmelerinde üç farklı davranış şekli ortaya çıkmaktadır: Birinci durumda işletme büyük ölçekli ve yaylacılığa dayalı ise kışlak için yeni bir otlak kiralar ve yazın da Siirt ili dışındaki bir yaylaya göç eder. İkinci durumda hayvan sayısı olabildiğince azaltılıp geçimlik küçük aile işletmesine indirgenir. Üçüncü durumda ise üretici hayvan işletmesini kapatıp yalnızca fıstık üretimine yönelmektedir. Böylece geleneksel yapıli hayvancılık faaliyeti ile yeni gelişen fıstıkcılık faaliyeti iç içe geçmiştir. Geçiş dönemine özgü bu yapının fıstık üreticiliği lehine gelişmesinin arkasında emegın hayvancılığa göre daha esnek olması yatar. Kaynak kişilere sorulan, “Neden hayvancılıktan fıstık üretimine geçtiniz/geçiyorsunuz?” sorusuna genellikle “Çünkü fıstık üretimi daha kolaydır.” cevabı verilmiştir.

*“Fıstığın dikimidir, sürümüdür, ulaşımıdır, geliridir, bakımındır her şeyi hayvancılıktan daha kolaydır. Bu iş rahattır. Bir ton fıstığın olsa 50-60 bin TL yapıyor. Sen 100 koyun beslesen, bu köyde bu kadar gelir elde edemezsin. Düşünsene ben bu 100 hayvana 6 ay boyunca yem vereceğim. 6 ay da bu hayvan merada otlanacak. Bugün arpanın kilosu 1.9 TL’dir. Yani hayvancılık zor bir iştir. Fıstık böyle değil. Baharda bir çapa yapıyoruz, yazın da toprak çatladığında bir çapa daha yapıyoruz bitti. Bu kadar. Masrafi fazla yok. Hem faydası var hem masrafi yok hem de istirahati daha fazla. Çok zamanımız oluyor. Bu yüzden herkes fıstığın peşine düşmüş. Ayrıca ben fıstığım satılmıyor diyemem. Neden? Çünkü bu şey yurt dışına satılıyor. Ne kadar üretirsen üret bu ürünü satarsın.”<sup>12</sup>*

Fıstık üretiminin “daha kolay” olması sıkça dile getirilmesine rağmen hayvancılığa oranla daha karlı olduğu düşüncesinde üreticiler hem fikir değildir. Kimi üreticiye göre fıstık üretimi hayvancılığa oranla daha kârlı iken kimisine göre hayvancılık daha üretken bir alandır. Bir

<sup>11</sup> M. U. ile 09.09.2020 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 39).

<sup>12</sup>S.Y. ile 15.01.2020 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 52). Görüşme Kürtçeden Türkçeye tarafımdan çevrilmiştir.

kısım üretici hayvancılığı “hazır ekmek” şeklinde tanımlamıştır. Diğer taraftan fıstığın kendileri için bir “sigorta” olduğunu dile getirenler de az değildir. Bu ikileme rağmen Siirt’te son 40 yılda fıstığa yönelmenin üretici açısından en geçerli nedeni hayvancılığa göre “daha kolay” olmasıdır. Daha kolay olması, daha esnek ve daha fazla boş zaman bırakması anlamına gelir.

### 3.3.3. Çiftçilikten Tarıma

Değişik ölçeklerde ve biçimlerde ortaya çıkan üretim ve emek biçimleri, köylü göçleri, kıy ve kent ilişkileri, sermayenin örgütlenme biçimi, piyasalar ve devletin yürüttüğü sermaye ve emek eksenli politikalar bu ilişki ağlarındaki temel referans noktalarını oluşturur. Bu ilişki ağları altında her yöne genişleyen karmaşıklıklar söz konusudur. Diğer tarım ürünleri gibi Siirt Fıstığı da meta ilişkilerinin derinleştirilmesine paralel şekilde piyasa ekonomisine eklenme sürecine girmiştir. Kapitalizmin değişen dinamiklerine bağlı olarak tarımsal yapıların nasıl dönüştüğü ve kıy toplumunun kapitalist gelişim sürecine nasıl eklendiği zamanla değişim göstermektedir. 1990’lı yıllara kadar arpa, buğday, mercimek gibi tahıllar yetiştirilerek ve hayvancılık yapılarak geçimlik üretim yapılan yerler fıstık üretiminin devlet eliyle özendirilmesi sonucunda Siirt yöresi hem ekonomik hem de toplumsal olarak ciddi bir dönüşüm geçirmiştir. Bu kapsamda 2000’li yıllardan itibaren çalışmaya konu olan alanda piyasa ilişkilerinin hâkim olmaya başladığı ve küçük meta üretiminin hızla farklılaştığını görüyoruz. 1990-2000’li yıllarda nasıl ki her ailenin geçimlik düzeyde hayvanı varsa bugün artık neredeyse herkesin en az bir fıstık bahçesi vardır. Bu gelişmeyle birlikte eski kırsal yapıda hâkim olan durağan yapı kaybolmuş pazar ekonomisi göstergeleri belirmeye/belirginleşmeye başlamıştır.

Fıstık üretimiyle birlikte küçük ölçekli işletmelerin sayısı hızlı artış gösterirken bu işletmelerin sahip olduğu emek rezervi bir yandan da büyük ölçekli işletmelere emek arz eden bir yapı sergilemektedir. Kendi küçük işletmesinde üretim bilgisi, birikim ve becerisi edinen üreticiler bu uzmanlığı büyük ölçekli işletmelerin işlerinde ücret karşılığı kullanmaya başlamışlardır.

Kaynak kişi M.K. kamu görevlisi(muhtar) olmasının yanında sürece tanıklık eden ilk büyük toprak sahibi üreticilerden biri olarak şunları belirtmiştir:

*“Biz bu süreci yaşıyarak gördük. Çatışmalardan dolayı hayvanları sattık. Sonra 2001’de Siirt’e bir vali geldi. Kalktı tüm kaymakamları topladı. Dedi ki her köyde bir örnek fıstık bahçesi yapacaksınız. Millet görsün fıstıkçılık gelişsin diye. Ben de o dönemde muhtardım. Kaymakam köye geldi, örnek bahçe için; ama kimse arazi vermedi. Kalktım kendi arazimi kendim tahsis ettim. Sonraki gün kaymakam ve tüm ziraat teşkilatı geldi. 3 parça araziye fıstık ektik. Köylüler gidip bizi şikâyet etti. Bu yüzden bu köyde 150 dilekçe gönderilmiş. Tarım bakanlığına kadar şikâyet etmişler. Neden köyün mera alanı kapatılıyor diye. Ama gerçekten de köyün mera alanına o fıstıkları ekmiştik. Kalktım kaymakama gittim. Durumu anlattım. Dedim ki buraya gelip şikâyetçi olanlara izin vermeyin. O da dedi ki sen git ben hallederim. Geldiler kaymakam görüşmedi onlarla. Akrabalarım dahil köydeki herkes bana karşı tavır aldı. Amcam çok iyi biriydi. Hayvancılık müptelasydı. Bana bu fıstık işini bırak köyü mahvettin, kimse hayvancılık yapamayacak dedi. Amcama dedim ki; ezelden beri hayvancılık yapıyoruz. Ne elde ettik, neyimiz var? Bak fıstığın kilosu şimdiden 7 bin lira. Yavaş yavaş köylülere anlata anlata herkes fıstığa alıştı. Zaten birkaç kişi ekince diğerleri de onlara bakıp ekmeye karar veriyor. Böylece bu günlere geldik.”<sup>13</sup>*

M.K’nın anlattıklarından da anlaşılacağı gibi; Siirt fıstığı üretimi kamu gücü yoluyla başlatılmıştır. Buna göre valiler kaymakamları, kaymakamlar da imam, öğretmen ve özellikle muhtarları, fıstık üretimini özendirmek için, görevlendirmiştir. Sürece karşı çıkanların talepleri dikkate alınmamıştır. Örneğin M.K’nın köyünde mera alanlarının çitlenmesine karşı çıkmıştır.

Siirt’te 1990’lı yıllardan itibaren süregelen sermaye ve emek eksenli toplumsal dönüşümler, ortaya çıkan güç ilişkileri ve bunlar arasındaki mücadeleler yoluyla şekillenmiştir. Güç ilişkilerinin şekillenmesindeki ilk etki devletin fıstık üretimini özendirmesidir. Bu gelişmeyle birlikte toprağın işlenmesi önem kazanmış ve toprak metalaşmaya başlamıştır. Toprağın metalaşmaya başlaması beraberinde müşterek alanların çitlenmesini getirmiştir. Yörede toprağı sahiplenme hiçbir dönemde bu düzeyde şiddetli olmamıştır.

Burada konumuz açısından önemli olan ve köylü toplumunu farklılaştıran, değiştiren onu şehirlere kadar uzayan ilişkilerin içine iten gelişme, toprakların çitlenmeye ve bu üretim faktörünün bir meta olarak değerlendirilmeye başlanmasıdır. Bu hareketin bir köyle değil, ilin idari sınırlarına giren yerleşimlerin büyük kısmında geçerli olduğunu M.K’nın “Dedi ki her

<sup>13</sup> M.K ile 14.03.2020 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 65). Görüşme Kürtçeden Türkçeye tarafımdan çevrilmiştir.

köyde bir örnek fıstık bahçesi yapacaksınız.” ifadesinden teyit edebiliyoruz. Nitekim bugün Siirt’in kuzey kesimlerindeki birkaç köy hariç her yerin fıstık bahçeleriyle donatılması bu ifadeyi doğrulamaktadır.

Fıstık üretiminin toprağı hangi düzeyde metalaştırdığını karşılaştırmalı bir örnekle açıklamak mümkündür: Siirt’in kuzey kesimlerinde özellikle Pervari’nin bir kısmı ve Şirvan’ın kuzeyindeki köylerde iklim, sıcaklık, yükselti gibi doğal faktörlerin etkisiyle ekonomik anlamda fıstık üretilememektedir. Fıstık üretilemeyen bu alanlardaki topraklar ile ekonomik anlamda fıstık üretilebilen yerlerdeki toprakların kullanım şekli farklıdır. Fıstık üretilemeyen yerlerde mera alanları hala ortaktır, çitlemeye girilmemiştir. Bir köylü hayvanlarını köy merasının her yerinde hatta komşu köylerin toprağında bile otlatır. Bu topraklarda metalaşma olmadığı veya az olduğu için köylünün toprağı geleneksel kullanım durumu değişmemiş veya çok az değişmiştir. Hayvancılık hala temel geçim kaynağıdır. Diğer taraftan ilginçtir ki buralarda büyük toprak sahibine rastlanmamaktadır. Buradan hareketle fıstığın üretildiği alanlarda toprak mülkiyetindeki artış/çitlemeler, yeni güç ilişkilerini de beraberinde getirdiği anlaşılmaktadır. Örneğin daha önce temel geçim kaynağı hayvancılık olan Fatih, Kırtepe, Banehan, İkizler, Boylu, Bayındır, Damlı, Derinçay, İncekaya, Kasımlı, Kömürlü ve Özpınar gibi pek çok Şirvan köyü fıstık bahçeleriyle donatılmıştır. Fıstık üretiminin yapıldığı hemen her köyde toprak sahipliği bakımından büyük dengesizlikler vardır. Aynı köyde bir veya birkaç hanenin toprağı 30-40 dekar kadar iken bu köyde 200-1000 arası dekara sahip kişiler de bulunabilmektedir. Dikkat çekilmesi gereken bir diğer konu, günümüzde çitlenmiş olan bu topraklarda fıstık projelerinin yoğunlaştığı 2000-2002 dönemine kadar, köydeki her hanenin hayvan otlatılma hakkının bulunuyor olmasıdır. Köy muhtarı kaynak kişi L. A. köylerindeki toprağın metalaşmasını şöyle ifade etmiştir:

*“Fıstığa ilk başladığımızda ilk olarak bütün araziyi düzleştirdik. Kepçelerle düzleştiriyoruz. Her yeri düzleştirdik. Meralar bozuldu, hayvanlar sıkıntı çekti. Fıstıktan önce hayvan besliyorduk. Onları sattık. Parasıyla tel, demir aldık, kepçe parasını verdik. Şimdi de hayvan besliyoruz ama merada değil, besi yapıyoruz. Fıstık bize tam ulaştığında hayvanların hepsini de satacağız. Çünkü benim 500 dönüme yakın ekilmiş fıstığım var. Şimdi 1000 dönümü de telle kapatmışım. 2000 dönüm daha var, onu da ileriki zamanda ıslah edip kapatacağım. Baksana(köydeki çitlenmiş arazileri işaret ederek) her yer kapalı. Bu yüzden köyde mera hayvancılığı yapmıyoruz. Diğerleri de (köydeki diğer haneleri kastederek) yapamıyor artık. Bana göre fıstık üretmeyen, sadece hayvancılık yapan biri geri kalmış demektir.”<sup>14</sup>*

Mera hayvancılığıyla taban tabana zıt olan toprak çevirme hareketi emek ve sermaye temelinde geleneksel kırsal yapıyı değiştiren ilk adım olarak gösterilebilir. Çünkü müşterek alanların bireysel mülkiyete evrilmesi artık değer biriktirme/zenginleşme için yeni fırsatlar doğurmuştur. Nitekim toprağın metalaşması geleneksel yapıdakinden çok farklı yeni toplumsal sınıfların doğmasına yol açmıştır. Her şeyden önce geçimlik üretim yapan küçük köylü işletmeleri fıstık üretim dalgasıyla birlikte piyasa için üretim yapmaya yönelmiştir. Dolayısıyla çiftçilikten endüstriyel tarıma doğru bir eğilim söz konusudur. Ancak gözden kaçırılmaması gereken nokta bu hanelerin yalnızca geçimlik üretimde bulunmak için üretim yapmadığı, uzmanlaşmaya doğru bir meyil izlediği ve birikim yapma amacı güttüğüdür. Bernstein'nın(2014:80) deyimiyle “çiftçilikten tarıma” doğru bir gelişme yaşanmıştır. Toprağın çitlenmesi, işlenmesi, toprak işleme için gerekli teknolojik alet ve makinelerin edinilmesi, ürün üretiminde tek tipleşme yani yalnızca fıstığın üretilmeye başlanması ve dolayısıyla bu ürün üretiminde uzmanlaşmanın yaşanması, meta ilişkilerinin yaygınlaşması, piyasalara ve para ekonomisine eklenme gibi gelişmeler çiftçilikten tarıma geçişi simgelemektedir. Bu yapı kendinden önceki yapıdan daha üretkendir. Çünkü emeğin daha verimli ve etkili kullanıldığını görüyoruz. Bugün, sahip olduğu işletme ölçek büyüklüğü gözetilmeksizin, hangi üreticiye sorulursa sorulsun fıstık üretimiyle ilgili temel bilgilere sahip olduğu, bu alanda ciddi bir bilgi birikimi edindiği görülecektir:

<sup>14</sup> L.A. ile 20.02.2020 tarihinde yapılan görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 41). Görüşme Kürtçeden Türkçeye tarafımdan çevrilmiştir. Parantez içindeki açıklamalar bana aittir.

*“Ben fıstığı hayvancılığa daha çok tercih ediyorum. Fıstıkla ilgili her şeyi öğrendim. Fıstıktan önce bu alanda pek bilgi sahibi değildim. Ektikten sonra fıstık sahibi olanlardan, oradan buradan sorup araştırarak bu işte uzmanlaştım. İlaçlamasıdır, budamasıdır, sürmesidir, aşısıdır, hastalığıdır. Bize tarım(İl Tarım Müdürlüğü kastediliyor) eğitimler de verdi. Başkalarından da öğrendim. ... Bir de tarım bize toprak analizi de yapıyor. Fıstığa uyumlu mu değil mi mesela onay geldikten sonra fıstık ektik. Ama şimdi fıstığın ne tür toprakta iyi yetiştiğini bakınca anlayabiliyorum.”<sup>15</sup>*

Diğer taraftan kullanılan tarım teknolojisinde belirgin bir değişim görülmektedir. Görüşülen üreticilerin tamamı üretim için geleneksel tarım alet ve makinelerden modern, toprağın işlenmesine, sulanmasına ve ilaçlamasına yönelik teknolojilere geçtikleri verdikleri bilgilerden anlaşılmaktadır.

Küçük köylü üretici farklılaşan topluma uyum sağlamak için şehirde bulunan ve ihtiyaç duyduğu kişilerle açık bir eşitsiz ilişkiye girmek zorunda kalmıştır. Fıstık üretiminin yoğunlaşmasıyla birlikte bu ilişki şehirdeki daha küçük sermayeden nispeten daha büyük sermayeye doğru kaymıştır.2000’lerden önce köylü şehir merkezinde hayvansal ürün ile uğraşan meslek gruplarıyla haşır neşir olurken fıstık üretimiyle birlikte fıstık tüccarı, fıstık fabrikası, fıstık toptancısı gibi kişi ve kurumlarla ilişkiler geliştirmeye başlamıştır. Bu ilişkilerdeki değişim fıstık üreticisi kaynak kişi N.Ş’nin şu ifadelerinde açıkça anlaşılabilir:

*“Eskiden buralar(Siirt merkezdeki Helvacılar Çarşısı’nu işaret ederek) peynir bidonları ile dolardı. Koçerler öyle peynir, yoğurt, yün, tiftik getirirdi ki şuralarda(aynı çarşıdaki dükkânların önlerini kastederek) yer kalmazdı. Şimdi nerde? Hayvancılık öldü öldü. Bu fıstık hayvancılığı öldürdü. Şimdi herkes fıstık satıyor. Herkes fıstık tüccarı olmuş. ... Ben eskiden burada bir dükkân vardı, peynirimi oraya veriyordum. İyi bir adamdı. Öldü. Şimdi bu dükkânın yerinde bir fıstık toptancısı var. Bazen ona satıyorum. Bazen de iyi fiyat vermediğinde ona satmıyorum, başka birine satıyorum.”<sup>16</sup>*

Fıstık üretimiyle birlikte köylünün şehirle ilişkileri yanında tüketim alışkanlıkları da farklılaşmıştır. Bu konuda kaynak kişi H.E. şunları belirtmiştir:

<sup>15</sup> S. E. ile 23.01.2020 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek,30). Görüşme Türkçe yapılmıştır, görüşmecinin dilinden olduğu gibi aktarılmıştır.

<sup>16</sup> N.Ş ile 18.02.2020 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 50). Görüşme Kürtçeden Türkçeye tarafımdan çevrilmiştir. Parantez içindeki açıklamalar bana aittir.



*“Hayvan sattığımızdan beri eti de sütü de peyniri de yoğurdu da marketlerden alıyoruz. O zamandan beri her şeyi marketten alıyoruz. Eskiden arpa, buğday, mercimek ekerdik. Bir sürü sebze ekerdik. Şimdi hiçbirini ekmiyoruz. Bunlar varken hiçbirini almıyorduk. Şimdi bu sefer fıstık satıp bunları alıyoruz (Gülüyor). Ama daha rahatız. O zaman çok çile çekerdik. Valla iyi ki hayvanları satmışız ya(Tekrar gülüyor).”<sup>17</sup>*

Kırsalda fıstık gibi piyasaya yönelik sınırlı ve belirli ürün üretiminin teşvik edilmesi bu türden olumsuz sonuçların doğmasına yol açmaktadır. Kırsalda ürün üretiminde tek tipleşme toplumsal refahı artırsa da başka yönlerden piyasaya bağımlı kılmaktadır. Örneğin daha önce tahıl üreten ve hayvancılık yapan küçük bir aile işletmesi fıstık üretimi ile birlikte, et, süt, yoğurt, ekmek, peynir gibi diğer yaşamsal gıdaları artık marketlerden almaktadır.

Siirt merkezde iç pazarda Siirt Fıstığı pazarlayan önemli perakendeci gıda şirketleri, Avcı Kuruyemiş, Aydın Kuruyemiş, Sarıklar Gıda, Mansur Zade Kuruyemiş, Tarıklar Gıda, AygüneşKuruyemiş'tir. Bunların dışında pek çok bakkal, toptancı, tüccar da Siirt fıstığını iç piyasada zincir marketlere, kuruyemişçilere veya doğrudan tüketiciye satabilmektedir. Siirt Fıstığının üreticiden, araya hiçbir aracı girmeden, doğrudan tüketiciye ulaştığı pazarlama şekli e-ticarettir. Siirt fıstığını markası olmayan pazarlamacılardan alan market zincirleri bunu kendi markasıyla ve Siirt Fıstığı etiketiyle tüketiciye sunmaktadır. Örneğin günümüzde Migros dışındaki diğer büyük market zincirleri(BİM, Damak, Nestle, A101, CarrefourSA vb.) Siirt fıstığını kendi markalarıyla tüketiciye sunarken, Migross ürünü SFİT'ten tedarik etmektedir. Dolayısıyla büyük market zincirlerine kendi markası ile ürün satışını sadece SFİT gerçekleştirebilmektedir. Migros ürünü “Siirt'ten Fıstıç” markasıyla tüketiciye sunmaktadır. Bu şekilde bir SFİT markası olan “Siirt'ten Fıstıç” uluslararası ağa sahip Migros marketler zinciriyle Rusya, Kazakistan, Azerbaycan, Bulgaristan, Ortadoğu ve Doğu Avrupa'daki şubelerinde tüketiciye sunmuş olmaktadır.

Siirt fıstığı köyden şehir merkezine oradan tüccar, toptancı ve aracılar yoluyla SFİT ve Gaziantep merkezli ihracatçı şirketlere pazarlanmaktadır. Ürün bu şirketler yoluyla da küresel meta zincirine katılmaktadır. Böylece küresel açılan Siirt fıstığı, küresel gıda şirketlerinin hâkim olduğu gıda zincirlerine eklenmektedir.

<sup>17</sup> H.E. ile 03.02.2020 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 48). Görüşme Kürtçeden Türkçeye tarafımdan çevrilmiştir. Parantez içindeki açıklama bana aittir.

#### 4.Sonuç

1990'lı yıllardan itibaren yöre halkı günümüze kadar devam etmekte olan çalkantılı bir değişim/dönüşüm sürecine tanıklık etmiştir. Bu dönüşümün hikâyesini sürece tanıklık eden canlı tanıkların dilinden, hayat tecrübelerinden aktarmaya çalıştık. Amacımız bunca değişime, dönüşüme rağmen ilgisiz bırakılan, kaderine terk edilen dönüşümün arka planında nelerin olduğunu gün yüzüne çıkarmaktı. Bu sessiz dönüşümün bir açılıma ihtiyacı olduğunu düşündük. Eski ve yeni arasındaki farkın görünür kılınmasının ancak bu türden çalışmalar ile mümkün olacağı kanısındayız. Çünkü geleceği belirsiz bir değişim rüzgarına kapılmanın maliyeti toplum için onarılmaz hasarlar bırakabilir. Bu yüzden Siirt'in fıstık gibi tekil bir örnek üzerinden kalkınma, sanayileşme macerasını sorgulamak/sorunsallaştırmak bizim için büyük önem taşımaktadır.

2002 yılında fıstığın üretilmeye başlanmasıyla yöre halkının toplumsal ve ekonomik yapısında ciddi değişimler yaşanmıştır. Özellikle eskiden beri sürdürülen hayvancılık bu süre içinde yok olma noktasına gelmiştir. Küçük ölçekli hayvancılık işletmeleri adeta buharlaşmıştır.

1990'lı yıllarda yaşanan olaylar köylerden şehir merkezine ve diğer kentlere doğru bir göç dalgasına neden olmuştur. Şehir merkezine yerleşenler sonraki 10 yıl içinde üretimine başlanan Siirt fıstığı için en büyük iş gücü kaynağına dönüşmüştür. Fıstık üretimiyle birlikte kırsal müşterek alanlar çitlenmeye başlanmıştır. Bugün Siirt'te ekili fıstık bahçesi 400 bin dekarı geçmiştir. Bununla birlikte yeni toplumsal sınıflar ortaya çıkmıştır. Örneğin fıstık tüccarı, fıstık işçisi, fıstık toptancısı, fıstık fabrikası, aracısı, fıstık fidanı üreticisi, budama ustası, aşı ustası gibi mesleklerin hiçbiri 2002 öncesinde yoktu. Bunlara ek olarak fıstık üretimindeki en büyük toplumsal sınıf küçük aile işletmeciliğidir. Bu işletmeler bir yandan büyük fıstık işletmelerine iş gücü sağlarken diğer taraftan aile emeği ile kendi işletmesinde çalışmaktadır.

Edindiğimiz gözlemlere göre; oluşan yeni durumun sürdürülebilirliği için önemli faktörlerden biri de besi hayvancılığı ve fıstık üretiminin bir arada yapılabilme koşullarının yaratılmasına bağlıdır. Üreticilerin büyük bir kısmı hayvancılığı terk etmekte isteksizdir. Bunların bir kısmı fıstık üretimi yanında besi hayvancılığı da yapmaktadır. Mera hayvancılığı ile fıstık üretimi birbirine zıt iken besi hayvancılığı ve fıstık üretimi birbirini tamamlayıcı nitelikler

taşımaktadır. Siirt kırsalında fıstık üretiminde hayvan gübresi yoğun şekilde kullanılmaktadır. Bu durum bir yandan üretim maliyetlerini düşürürken diğer yandan kimyasal gübre kullanımını azaltmaktadır.

Çalışma, Siirt fıstığı üzerine saha çalışmasına dayalı, emek-sermaye temelinde yapılan ilk nitel çalışma olması bakımından önem taşımaktadır. Yaşanan dönüşümü ele alan ilk çalışma olması nedeniyle yörede gerçekleştirilecek bu türden yeni akademik çalışmalara fayda sağlayacağından şüphemiz yoktur. Diğer taraftan sessiz sedasız yaşanan dönüşümü tartışmaya açmasını ve yörede yeni bir açılım getirmesini umuyorum.

### Kaynakça

- Aydın, Z. 2017.Çağdaş Tarım Sorunu: Ekonomik, Politik ve Sosyolojik Kuramlar, Yaklaşımlar,Politikalar.1.Baskı, Ankara: İmge Kitapevi.
- Bernstein, H. 2009. Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri. çev: Oya Köymen, 2. Baskı, İstanbul: Yordam Kitap.
- Boratav, K. 1980.Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm, A.Ü SBF Yayınları, No:454, , 1. Baskı, Ankara: Ankara Üniv. Basımevi.
- Boratav, K.2005.Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2002,9. Baskı, İstanbul: İmge Kitapevi.
- Chayanov, A. V. 1966. TheTheory of PeasantEconomy, (ed.) D. Thorner, B. Kerblay ve R.E.F. Smith. Homewood, Illinois: Richard Irvin fort he American Economic Association.
- de Janvry, A.(1981).TheAgrarianQuestion and Reformism in Latin America, Londra: The Johns Hopkins Universtypess.
- Günaydın, G. 2006.Avrupa Birliği Genişleme Sürecinde Türkiye Kırsal ve Tarımsal Politikalar. Yayınlanmamış Doktora Tezi Ankara Üniversitesi SBE.
- Hussain, A. ve Tribe, K. (1981). Marxism and TheAgrarianQuestion Volume 1.London and Basingstoke: TheMacmillanPress LTD, Londra.
- Kautsky, K. 1998. TheAgrarianQuestion, Vol I&II. London: Zwan Publications, Londra.
- Kaymak, M. 2010. Tarımda Kapitalist Dönüşümün Klasik Modeli: İlkel Birikimden Tarımsal Kapitalizme İngiliz Tarımı,Toplum ve Hekim, 25(2),. ss.85-102.
- Kıray, M.B. 2000. Ereğli Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası, 3. Basım, Ankara: Bağlam Yayıncılık
- Köymen, O.2008.Kapitalizm ve Köylülük, Yordam Kitap, 1. Baskı, İstanbul.
- Köymen, O. “Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları”, Oya Baydar (ed.). 1999. 75 Yılda Köylerden Şehirlere, içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları. Kepenek, Y. ve Yentürk, N. 2003.Türkiye Ekonomisi,., 13. Baskı, İstanbul: Remzi Kitapevi
- Lenin, V. I. 1975.Rusya’da Kapitalizmin Gelişmesi:Geniş Çaplı Sanayi İçin Bir İç Pazarın Oluşma Süreci, Çev: Seyhan Erdoğan, Ankara: Sol Yayınları.
- Marks K. 2003. Kapital. Cilt 1. Çev: Alaattin Bilgi, 3. Baskı, Ankara: Sol yayınları.
- Oral, N. Sarıbal, O. Şengül, H. Cumhuriyet döneminde uygulanan tarım politikaları, N. Oral(Ed). 2013. Türkiye’de Tarımın Ekonomi-Politiği 1923-2013(s.71-89). Ankara, TMMOB Ziraat Müh. Odası Bursa Şubesi, Ankara:NotaBene,
- Pamuk, Ş. 2007.100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914, 4. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları:
- Thompson, P.2006, “21. Yüzyılda Sözlü Tarih İçin Potansiyeller ve Meydan Okumalar”, Kuşaklar Deneyimler Tanıklıklar (Türkiye’de Sözlü Tarih Çalışmaları Konferansı, 26-27 Eylül 2003.), Haz. İlyasoğlu, A., Kayacan, G.,, İstanbul, 2006, ss. 23-38.Tarih İstanbul :Vakfı Yurt Yay.

Ağaç, M. (2022). Tarımda Yeniden Yapılanma ve Emeğin Dönüşümü: Siirt Fıstığı Örneği. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(2), 422-453. **Doi:**10.30586/pek.1152741

---

Yerasimos, S. 1975. Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye: 2-Tanzimat'tan I. Dünya Savaşına, Çev: Babür Kuzucu, Yayın no:8. Baskı İstanbul: Gözlem Yayınları

**Etik Beyanı:** Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Politik Ekonomik Kuram Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

**Ethics Statement:** The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Politik Ekonomik Kuram has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.